

אמחה או תמחה, ריבך או ריבנו

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב זֵאת זְכוֹן בְּסֵפֶר וְשִׁים בְּאָזְנִי יְהוֹשֻׁעַ כִּי מָחָה אֶמְחָה אֶת זְכוֹר עֲמֶלְק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם: (שמות יז יד).¹

וְהָיָה בְּהִנִּיחַ ה' אֱלֹהֶיךָ לְךָ מִכָּל אֲיִבֶיךָ מִסְבִּיב בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זְכוֹר עֲמֶלְק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח: (דברים כה יט).²

וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מִלֶּךְ עָרֵד יֹשֵׁב הַנֶּגֶב כִּי בָא יִשְׂרָאֵל דֶּרֶךְ הָאֲתָרִים וַיִּלְחֶם בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּשְׁבּוּ מִמֶּנּוּ שְׁבִי: וַיְדַר יִשְׂרָאֵל נֶדְרָ לַה' וַיֹּאמֶר אִם נָתַן תִּתֵּן אֶת הָעָם הַזֶּה בְּיָדִי וְהִחַרְמֹתִי אֶת עַרְיָהֶם: וַיִּשְׁמַע ה' בְּקוֹל יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֶת הַכְּנַעֲנִי וַיַּחֲרֶם אֶתָּהֶם וְאֶת עַרְיָהֶם וַיִּקְרָא שֵׁם הַמְּקוֹם חֶרְמָה: (במדבר כא א-ג).³

ספרי דברים פיסקא טז – החובה היא על המלך

רבי יהודה אומר: שלש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתם לארץ: למנות להם מלך, לבנות להם בית הבחירה ולהכרית זרע עמלק. איני יודע איזה יקדום אם למנות להם מלך אם לבנות להם בית הבחירה אם להכרית זרע עמלק? תלמוד לומר: "וויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק" (שמות יז טז) - משישב המלך על כסא ה' את מכרית זרע עמלק. ומנין שכסא ה' זה המלך? שנאמר: "וישב שלמה על כסא ה' למלך" (דברי הימים א כט כג).⁴

מכילתא דרבי ישמעאל בשלח מס' דעמלק בשלח פרשה ב – החובה עדיין של הקב"ה

"וויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' וגוי", ר' יהושע: אומר לכשישב הקב"ה על כסא מלכותו ותהי ממלכתו, באותה שעה מלחמה לה' בעמלק. ר' אלעזר המודעי אומר: נשבע הקב"ה בכסא הכבוד שלו אם אניח נין וכנד של עמלק תחת מפרס כל השמים.⁵

פסיקתא דרב כהנא (בובר) פרשת זכור – לפני החורבן ואחריו

כתיב: "תמחה את זכר עמלק" (דברים כה יט), וכתיב: "מחה אמחה את זכר עמלק" (שמות יז יד). כיצד יתקיימו שני כתובים הללו? אלא, עד שלא פשט ידו בכסא, אמר: "תמחה את זכר עמלק". ומשפשט ידו בכיסאו של

¹ פעמיים נזכרת מחיית עמלק בתורה. בפעם הראשונה, בסוף פרשת בשלח, ספר שמות. עמלק בא להילחם עם ישראל בריפדים, ולאחר הניצחון עליו, לאחר "ויחלוש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב" עמלק, בא הפסוק שהבאנו לעיל, ונחתמת הפרשה בלשון גבוהה ונשגבה בפסוק: "כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור". ראה דברי רש"י על הפסוק שם: "ידו של הקב"ה הורמה לישיב בכסאו להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית... נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם, עד שימחה שמו של עמלק כולו". ואכן הלשון היא "אמחה", משמע שהמלחמה היא של הקב"ה. ופרשה זו אנו קוראים בפורים עצמו. כל נאמר לדור האבות שיצאו מצרים.

² הפעם השנייה, בה מוזכרת מצוות מחיית עמלק, היא בסוף פרשת כי תצא שם אין תיאור של מלחמה רק ציווי לזכור את "אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עֲמֶלְק בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְךָ מִמִּצְרַיִם: אֲשֶׁר קָרַךְ בְּדֶרֶךְ וַיִּזְנֶב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אֲחֵרֶיךָ וְאֶתָּה עִנְף וַיִּגַע וְלֹא יָרָא אֱלֹהִים". ואותה אנו קוראים בשבת שלפני פורים - פרשת זכור. וכאן הלשון היא "תמחה" – אתם תמחו! מלשון הפרשה וממיקומה בסוף ספר דברים, לקראת הכניסה לארץ, עולה שמדובר במצווה שנצטוו בני ישראל כחלק מכניסתם לארץ ישראל: "שלוש מצוות נצטוו בני ישראל בכניסתם לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכרית זרעו של עמלק ולבנות להם בית הבחירה" (מקורות, להלן). הפרשה פותחת ב"זכור" ומסיימת ב"תמחה". כך מצווים דור הבנים הבאים לנחול את הארץ.

³ לפני שנפליג לנושא שלנו, תזכורת קצרה מהתורה עצמה, מספר במדבר העומד בהיבט מאורעות עם ישראל, בתוך בין שמות ודברים. דור האבות שהובטח להם שהקב"ה ימחה את זכר עמלק, חטא בחטא המרגלים וכשניסו "לתקן", ניגפו לפני העמלקי והכנעני במלחמת 'המעפילים', ככתוב: "וישכמו בבקר ויעלו אל ראש ההר לאמר הננו ועלינו אל המקום אשר אמר ה' כי חטאנו: ויאמר משה למה זה אתם עברים את פי ה' והוא לא תצלה... כי העמלקי והכנעני שם לפניכם ונפלתם בחרב כי על פן שבתם מאחרי ה' ולא יהיה ה' עמכם: ויעפלו לעלות אל ראש ההר וארון ברית ה' ומשה לא משו מקרב המחנה: ויירד העמלקי והכנעני הישב בחר ההוא ויכנסו ויכתובו עד חרממה" (במדבר יד מ-מה). בא דור הבנים 38 שנים לאר מכן ונוקם את נקמת המפלה בחרמה. ראה דברינו [בין מלחמת חורמה למלחמת חורמה](#) בפרשת חוקת.

⁴ וכן הוא במקורות נוספים, כגון סנהדרין כ ע"ב. מה שחשוב במקור זה, הוא ראשית הכריכה יחד של מלוכה, מחיית עמלק ובית המקדש. האם זה תנאי תחילי או גם תמידי? שנית, חשוב לראות שהלימוד שמלך קודם הוא דווקא מהפסוק "כי יד על כס יה" שבפרשה הראשונה, בסוף בשלח לשיטת מדרש ספרי, מחיית עמלק שבפרשת בשלח "איננה בשמים" ולא חזון אחרית הימים. "כי יד על כס יה" הוא מלך בשר ודם, הראוי לכס ה' ועליו מוטלת החובה. יש "תמחה" גם בפרשת בשלח. לעומת פירוש זה עומדת שיטת המכילתא (ורש"י בעקבותיה, ראה הערה 1 לעיל) אשר משאירה את "כס יה" ואיתו אולי את פרשת בשלח כולה ברמה הא-להית ולא הארצית.

⁵ לשיטת המכילתא "אמחה" היה ונשאר של הקב"ה: מלחמה לה' במי שהרים יד על כס יה הוא עמלק מדור דור. המלך הוא שליח הקב"ה והציווי למלך בשר ודם יילמד מהפסוק: "שום תשים עליך מלך" כפי שנדרש במדרש תנחומא כי תצא סימן יז, אבל עדיין עיקר חובת המחייבה במשתמע היא של הקב"ה.

הקב"ה, אמר: "כי מחה אמחה את זכר עמלק". וכי אפשר בשר ודם יכול לפשוט ידו בכסא של הקב"ה? אלא על ידי שהחריב את ירושלים.⁶

תלמוד בבלי מסכת מגילה דף כא עמוד ב – הרב את ריבנו

לאחריה מאי מברך?⁷ ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם [האל] הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו והנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו, ברוך אתה ה' הנפרע לישראל מכל צריהם וכו'.⁸

תלמוד ירושלמי מסכת מגילה פרק ד הלכה א – הרב את ריבן

כיצד הוא מברך עליה? זכיי טבחה בשם רבי יוחנן: הרב את ריבך והנוקם את נקמתך הגואלך והמושיעך מכף עריצך.⁹

במדבר רבה כב ב – נקמת ה' או נקמת בני ישראל

"לתת נקמת ה' במדין" - הקב"ה אמר: "נקום נקמת בני ישראל" ומשה אמר: "לתת נקמת ה' במדין". אמר הקב"ה להם: אינו אלא דיקי שלכם שגרמו לי להזיק אתכם.¹⁰ אמר משה לפני הקב"ה: ריבון העולמים! אם היינו ערלים או עובדי עבודת כוכבים או כופרים במצוות, לא היו שונאים אותנו. ואינן רודפים אחרינו אלא בשביל תורה ומצוות שנתת לנו, הלכך הנקמה היא שלך: "לתת נקמת ה' במדין".¹¹

פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה יב זכור – למה דווקא יוסף

בעמלק כתיב "ולא ירא אלהים" וביוסף כתיב "את האלהים אני ירא" (בראשית מב יח). אמר ר' יהושע בן לוי: אף לעתיד לבוא עתידין ראשי השבטים להזדווג עם שרו של עשו ואינו נופל בידם. וכיון ששרו של יוסף בא ומזדווג לו, מיד הוא נופל לפניו.¹² למה? שכל אחד ואחד כשבא להזדווג לו מיד הוא מסלקו בתשובות. לראובן אומר: נחשדת על אשת אביך. לשמעון וללוי אומר: אף אתם הרגתם את שכם. וליהודה אומר: אף אתה נחשדת על

⁶ מדרש זה מציע, לכאורה, פשרה טובה: "תמחה" ("ריבנו" להלן) הוא עד חורבן הבית. אחרי החורבן הופך המצב ל"אמחה" ("ריבן" להלן). שני המדרשים: מכילתא וספרי יסכימו לה. ובעצם, יש כאן שלושה מצבים. מיד בסמוך לאירוע עם עמלק המזנב בעם יגע ולא ירא אלהים – "אמחה", המלחמה היא של ה'. משנכנסו לארץ ומינו להם מלך – "תמחה", המלחמה היא של עם ישראל כחלק מגדיעת הרשע בעולם וכתנאי להשראת השכינה בבית הבחירה. משאבדו את המלוכה והריבונות וגלתה השכינה ובטלה הקדושה (שבעבורה יש טעם להילחם) חזרנו למצב הראשוני של "אמחה" – המלחמה היא של ה'. רשעת הגויים מחד גיסא, וחוסר כוחו הפיסי והרוחני של עם ישראל מאידך גיסא, מחייבים את התערבותו של הקב"ה. ולהלכה, ראה ספר המצוות לרמב"ם מצווה קפ"ז וקפ"ח וכן ספר החינוך מצווה תר"ד. הלכה לחוד ואגדה לחוד.

⁷ לאחר סיום קריאת המגילה, מה מברך?

⁸ וכן הנוסח בפסיקתא רבתי פיסקא יג מני אפרים (שהיא פיסקא מיוחדת שנייה שם המוקדשת לפרשת זכור ופורים). ראה שם גם נוסח מעניין של הברכה הראשונה: "...אשר קדשנו במצוותיו וצונו על קריאת מגילת אסתר". ושיטת ר' יהושע בן לוי בירושלמי (סוכה פרק ג הלכה ד) היא שעל מצוות דרבנן מברכים: "על מצוות זקנים".

⁹ וכן הנוסח במסכת סופרים פרק יד הלכה ב: "ולאחר קריאתה צריך הקורא לחתום ולומר, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, האל, הרב את ריבך, והנוקם את נקמתך, והגואלך והמושיעך מכף כל עריצך, ברוך אתה ה' האל העוזר והמושיע". כיון שאין בדינו ניקוד של מקורות אלה, אין לדעת אם הכוונה "ריבך, דינך, נקמתך" וכו' הכ"ף הסופית בשווא (והאות שלפניה בציר"ה) או שהכ"ף הסופית בקמץ (והאות שלפניה בשווא). לפי ההמשך "גואלך ומושיעך" נראה שאכן מדובר בשווא והוא מדבר על עם ישראל (כנסת ישראל) בדיבור עצמי לשון נוכח. אבל בהמשך במסכת סופרים שם נאמר במפורש: "כנגד עלבונה של שכינה מברכים. ויש אומרים כנגד עלבונה של ישראל מברכים". כך שאפשר שגם לדעה המנסה להציג שתי תפיסות עולם בין הבבלי לירושלמי ריבך מול ריבנו, דינך מול דיננו ונקמתך מול נקמתנו, יש על מה לסמוך. ובפרט לאור המקורות המשלימים שראינו ושנראה.

¹⁰ דיקי - הדל"ת בחיריק והק"ף בציריה. מילה ביוונית שמשמעותה דין או צדק. עוונות ישראל הם והם בלבד שגורמים לעם ישראל לסבול ולכן זו "הבעיה שלהם" ולא של הקב"ה. זו טענת הקב"ה שאומר: "נקום נקמת בני ישראל".

¹¹ טענת משה היא שהגם שעם ישראל איננו נקי מעוונות, שנאת הגויים הבסיסית מקורה בעצם העובדה שעם ישראל שונה מהם. ובמה הוא שונה? בכך שהוא קיבל את התורה ומקיים אותה ולכן "הבעיה היא של הקב"ה" והנקמה היא "נקמת ה'". וכבר הארכנו לדון במדרש זה בפרשת מטות בדברינו [שורשי האנטישמיות](#) ראה שם. ולענייננו מה שחשוב הוא שאולי כן אפשר לצרף הכל לשתי גישות יסוד. האחת: ריבך, נקמת ה' ולפיכך "אמחה". והשנייה, ריבנו, נקמת בני ישראל ולפיכך "תמחה". ושים לב מי נוקט איזו גישה. אין כאן "שום הנחות" ושום התייפפויות. משה אומר לקב"ה והקב"ה עונה לו דברים כהויתם. (ראה המדרשים על "כי עמך הגוי הזה" אבל זה באמת כבר נושא אחר).

¹² מדרשים רבים נדרשו בין הקשר בין עמלק ושבט יוסף. שאין עמלק נופל אלא ביד בניה של רחל: יוסף וגם בנימין. עמלק הוא מצאצאיו של עשו ועשו הוא אדם ואדם הוא רומא המשעבדת ואח"כ הנצרות הרודפת. מקור חשוב לכך הוא הפסוק "מני אפרים שרשם בעמלק" שבשירת דבורה ואף הפסוק שבא אחריו "אחריך בנימין בעממך" שמתקשר כמובן עם מרדכי איש ימיני שהוא הגורם למפלת המן איש אגני. ראה גם פסיקתא רבתי פרשה יב לעיל שהכתרת שלה היא "מני אפרים" ושמייצגת כנראה שיטה שלפיה היו קוראים את שירת דבורה בהפטרות של פרשת זכור! על מדרשים אלה נרחיב בע"ה בפעם אחרת, מה שחשוב במדרש שלפנינו הוא ההמשך. מדוע דווקא יוסף הוא הנלחם בעמלק? למה לא שאר השבטים? למה לא יהודה למשל שבידיו נמסרה המלוכה והוא המצווה לקיים את מחיית עמלק, הוא היושב על כס יה כפי שהבאנו לעיל ואולי הוא שיכול לעמוד על ההבדל הדק בין אמחה לתמחה ...

כלתך. ולכל השבטים הוא מסלק לומר: אתם מכרתם את אחיכם. כיון ששרו של יוסף בא להזדווג לו, מיד נופל לפניו, שאין לו מה להשיבו.¹³

אסתר רבה פרשה ד "ונשמע פתגם המלך" – אמחה היא חכמתו של הקב"ה

אמר ר' יהודה בר' סימון: "ונשמע פתגם המלך" - זה מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שאמר בחכמתו ובתבונתו "מחה אמחה את זכר עמלק" - כי רבה היא.¹⁴

שבת שלום ושמחת פורים¹⁵

מחלקי המים

¹³ כל שבטי ישראל, להוציא את יוסף, אינם יכולים לעמלק, לא בגלל מגבלה פיסית (ראה שוב ספר החינוך מצווה תר"ד שהבאנו בהערה 6 לעיל), אלא בגלל מגבלה מוסרית! מעשה שכם! עריות! מכירת אח! היחיד שיכול, הוא יוסף וזאת בגלל שהוא היחיד שיראת אלהים שבו ("את האלהים אני ירא", יחד עם "התחת אלהים אני") יכולה להוות משקל נגד לחוסר יראת האלהים של עמלק. ראה את המשפט הראשון בקטע המדרש שציטטנו שהוא בעצם סיומת של קטע קודם המונה את כל ההשוואות בין רשעתו של עשו (עמלק) ובין צדקתו של יוסף. מה שחשוב הוא העיקרון של מדרש זה. מי שרוצה למחות את עמלק חייב להיות בדרגה מוסרית מסוימת – ירא אלהים. ומי הוא שיכול לומר על עצמו שהוא אכן ירא אלהים? אז אולי עוד סיבה טובה ל"אמחה" ולא "תמחה".

¹⁴ מה היא החכמה הרבה של הקב"ה שאמר "כי מחה אמחה את זכר עמלק"? מה כאן התבונה העמוקה? הפרשנים המסורתיים (ראה מדרש רבה המבואר ירושלים תשמ"ו) מסבירים שהדגש הוא על המילה "זכר". דהיינו, חוכמתו ותבונתו של הקב"ה היא בכך שלא ציווה רק על מחיית עמלק עצמו, אלא גם על מחיית זכר עמלק, היינו זרעו וזרעו עד סוף הדורות. וזה כולל את המן האגגי שהוא מזרעו (זכרו) של עמלק ובשל כך התגלגל כל סיפור המגילה כפי שהתגלגל. ו"פתגם המלך" הוא הקב"ה כפי שרמוז בכל המגילה ("בליה הוא נדדה שנת המלך"). ואנו נוסף שדא עקא, ה"זכר" בפסוק מחובר ל"אמחה". אם מדובר במצווה לדורות כולל כל העמלקים וזכרי זכרונותיהם שמתחדשים ובאים בכל דור – "אמחה" ולא "תמחה". לא בכדי מביא הדרשן את הפסוק הזה ולא את הפסוק בדברים שגם בו יש "זכר" עם "תמחה" ואותו אנו קוראים בכל ההקפדות והדקדוקים בשבת זכור.

¹⁵ כמו שכתב הרמב"ם בהלכות מגילה וחנוכה פרק ב הלכה יז: "מוטב לאדם להרבות במתנות אביונים מלהרבות בסעודתו ובשלוח מנות לרעיו. שאין שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים. שהמשמח לב האומללים האלו דומה לשכינה, שנאמר: "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים" (ישעיהו נז טו). ועל "שמחת פורים" בפעם אחרת בע"ה.